

IUVENTAS

-

SOUKROMÉ GYMNÁZIUM A STŘEDNÍ ODBORNÁ ŠKOLA

**1. ZÁKLADNÍ POZNATKY MOLEKULOVÉ
FYZIKY A TERMIKY**

-

STUDIJNÍ TEXTY

Frolíková Martina
Augustynek Martin
Adamec Ondřej

OSTRAVA 2006

Obsah

1.1 Molekulová fyzika.....	3
1.2 Kinetická teorie látek.....	4
1.3 Vzájemné působení molekul, atomů, iontů - potenciální energie částic.....	6
1.4 Struktura plynů, pevných látek a kapalin	8
1.4.1 Pevné látky	8
1.4.2 Kapaliny	9
1.4.3 Plyny.....	9
1.4.4 Plazma	10
1.5 Rovnovážný stav soustavy.....	11
1.6 Termika.....	13
1.6.1 Převodní vztahy mezi jednotlivými stupnicemi:	16

1.1 Molekulová fyzika

Molekulová fyzika a termika je obor fyziky, kdy nás nezajímá kinematický nebo dynamický popis pohybu těles, ale budeme se zabývat vlastnostmi a stavem těles.

Zkoumá makroskopické vlastnosti a chování látek na základě:

- jejich mikroskopické molekulární nebo atomové struktury
- neustálého pohybu molekul
- vzájemného působení molekul, atomů nebo iontů

Základem molekulové fyziky je **kinetická teorie látek**. Při zkoumání vlastností látek používá molekulová fyzika také poznatky z teorie pravděpodobnosti a matematické statistiky.

Tedy metoda zkoumání se nazývá - **statistická metoda**.

Někdy se při zkoumání fyzikálních jevů neuvažuje částicové složení látek (např. při studiu **tepelných jevů** – změny teploty, teplotní roztažnost, tepelná vodivost, změny skupenství). Tyto jevy popisujeme veličinami, hledáme mezi nimi závislosti – tento postup se nazývá **termodynamická metoda** (z řečtiny – termos = horký, teplý). Historicky vznikla termodynamika z termiky (tato část fyziky se zabývá kromě zkoumání tepelných jevů taky měřením teploty a tepla).

1.2 Kinetická teorie látek

Vysvětluje makroskopické vlastnosti látek na základě představ že:

- Látka kteréhokoli skupenství je složena z částic (atomů, molekul nebo iontů), jde tedy o **nespojitou (diskrétní) strukturu látky**.
- Částice v plynech a kapalinách se neustále nespořádaně a chaoticky pohybují, v pevných látkách konají kmitavé pohyby, všechny tyto pohyby nazýváme **tepelný pohyb**.
- Částice na sebe navzájem působí současně přitažlivými a odpuzivými silami

Mezi tepelné pohyby patří:

- Difuze
- Osmoza
- Brownův pohyb
- Tlak plynu

Tlak plynu vyvolávají nárazy molekul dopadající na stěny nádoby s plynem. Čím je vyšší teplota, tím rychleji se molekuly pohybují.

Difuze je samovolné pronikání částic jedné látky mezi částice druhé látky, přičemž dochází k postupnému vyrovnání hustot látek.

Difuze probíhá:

- **Velmi rychle u plynů** (např. otevřeme-li lahvičku s voňavkou v uzavřené místnosti, brzy se vůně rozšíří po celé místnosti).
- **Pomaleji u kapalin** (např. pokus ukazuje rozpouštění skalice modré ve vodě – nejprve se vytvoří vrstva nasyceného roztoku těsně nad krystaly skalice modré, postupně dojde k rovnoměrnému rozpuštění v celém objemu).
- **Velmi pomalu u pevných látek**. Při vyšší teplotě probíhá difuze rychleji.

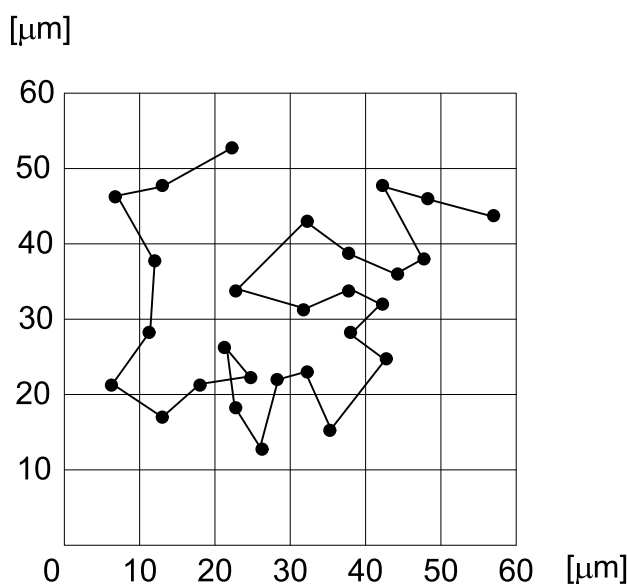
Osmoza – je to difuze kapalin přes polopropustnou překážku, např. přes biologickou membránu.

Je to velmi důležitý proces v živých organismech (např. buněčná blána je polopropustná. Pronikají jí molekuly potřebné k výživě látek, ale bílkoviny blána nepropustí).

Brownův pohyb je neustálý chaotický pohyb mikroskopických částic (o rozměru přibližně $1\mu\text{m}$ – Brownova částice) rozptýlených v tekutinách (plynech nebo kapalinách).

Jeho příčinou jsou nepravidelné nárazy molekul tekutiny na částice. Obrázek ukazuje mikroskopický časový záznam pohybu jedné částice. Rychlost pohybu částic vzrůstá s teplotou tekutiny, se zmenšováním její viskozity a se zmenšováním rozměrů těchto částic.

Brownův pohyb je možné sledovat i ve vzduchu (např. mikroskopicky lze sledovat jak kouřové částice se stejně pohybují vzduchem).

Obrázek 1 Záznam poloh Brownovy částice vždy po 20 s za pokojové teploty

Shrnutí:

Difuze, osmoza, tlak plynu a Brownův pohyb dokazují, že částice v látkách vykonávají tepelný pohyb. Neuspořádanost pohybu se projevuje různými směry a velikostmi rychlostí částic. S rostoucí teplotou látky se zvětšuje rychlost částic.

1.3 Vzájemné působení molekul, atomů, iontů - potenciální energie částic

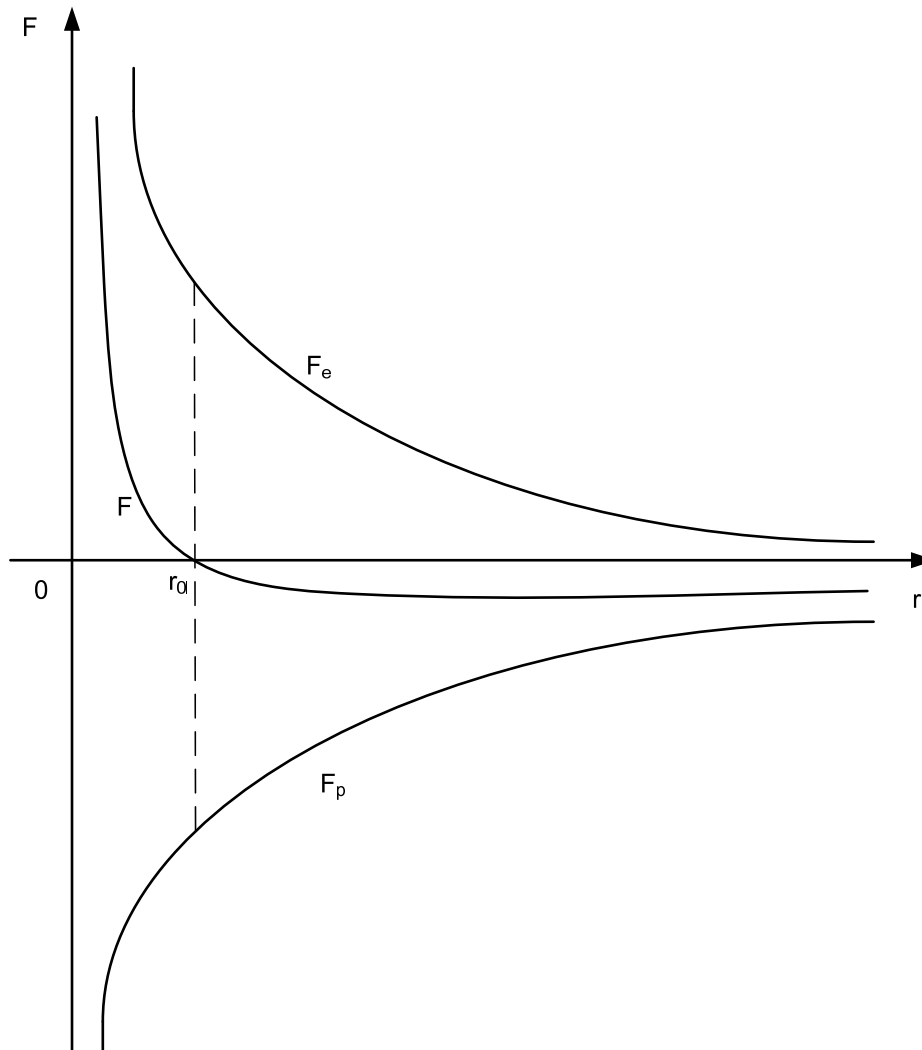
Vzájemné síly působící mezi atomy, ionty a molekulami, tzv. **Mezimolekulové síly**, závisejí na povaze těchto částic a na jejich vzájemné vzdálenosti.

Rozlišujeme dva hlavní druhy těchto sil:

- Přitažlivé síly F_p , které mají značně delší dosah než odpudivé síly se nazývají **Kohezní síly**
- Odpudivé síly F_e , které mají původ hlavně ve vzájemném elektrostatickém odpuzování elektronových obalů vnějších elektronů

Mezimolekulové síly $F = F_p + F_e$ jsou jako výslednice přitažlivých a odpudivých sil při malých vzdálenostech odpudivé, při větších vzdálenostech přitažlivé.

Graf ukazuje závislost velikosti přitažlivé síly F_p a odpudivé síly F_e i jejich výslednici F , které působí mezi dvěma částicemi, na jejich vzdálenosti r . Bod r_0 , označuje **rovnovážnou polohu**, tj. stav kdy je výslednice $F = F_p + F_e$ působících sil nulová.

Obrázek 2 - Závislosti velikosti přitažlivé síly F_p a odpudivé síly F_e

Přitažlivé síly drží pohromadě atomy tvořící molekulu. Pro každou molekulu můžeme určit **Vazebnou energii** molekuly E_v , která je rovna práci potřebné k rozrušení vazby mezi atomy a rozbití molekuly na jednotlivé atomy nebo menší molekuly.

Z existence vzájemného působení mezi částicemi také vyplývá, že soustava částic tvořící těleso má potenciální energii.

Vazebná energie je rovna práci, kterou by bylo potřeba vykonat působením vnějších sil, aby došlo k rozrušení vazby mezi částicemi.

1.4 Struktura plynů, pevných látek a kapalin

Vlastnosti látek v určitém skupenství vyplývají:

- Z vlastností molekul, atomů, které tvoří danou látku
- Z velikosti kinetické energie neuspořádaného pohybu (tepelného pohybu) molekul
- Z velikosti potenciální energie vzájemné vazby molekul, iontů, která závisí na velikosti přitažlivých sil a vzdálenosti mezi nimi

1.4.1 Pevné látky

- Mají stálý tvar a objem, který se mění jen nepatrně vlivem teploty a působících sil (deformace)
- Molekuly konají kmitavý pohyb kolem neměnných rovnovážných poloh – tepelný pohyb
- Molekuly jsou blízko sebe a působí mezi nimi silně přitažlivé síly
- Molekuly jsou většinou uspořádány pravidelně

Pevné látky se podle uspořádání molekul dělí na:

Krystalické látky – molekuly vytvářejí pravidelnou krystalickou mřížku (buď monokrystaly nebo polykrystaly)

Amorfni látky – neexistuje zde pravidelná struktura (např. sklo, asfalt, pryskyřice)

Střední vzdálenosti mezi částicemi pevné látky jsou 0,2 μm až 0,3 μm . Nižší energie tepelného pohybu a silné vzájemné přitažlivé síly mezi částicemi způsobují, že tyto drží pevně u sebe a pevná látka vytváří těleso určitého tvaru a objemu.

Celková vnitřní potenciální energie soustavy částic pevného tělesa je větší než celková vnitřní kinetická energie tepelného pohybu těchto částic.

1.4.2 Kapaliny

- Nemají vlastní tvar, v silovém poli nabývají tvaru nádob
- Jsou tekuté, mají vlastní objem, jenž se mění jen nepatrně vlivem teploty a tlaku
- Molekuly konají tepelné kmity kolem rovnovážných poloh uvnitř objemu poskytovaného molekule sousedními molekulami
- Vzájemné přitažlivé síly mezi molekulami jsou menší než u pevných látek, nejsou ovšem zanedbatelné jako u plynů
- Částice vytvářejí krátkodobé shluky, kde jsou molekuly vázány a uspořádány pravidelně, přičemž se shluky vzájemně pohybují
- Jsou téměř nestlačitelné

Střední vzdálenosti mezi částicemi kapaliny jsou kolem 0,2 μm až 0,3, μm , tedy stejné jako u pevných látek. Nicméně vyšší energie tepelného pohybu molekul překonává vzájemné přitažlivé síly mezi částicemi, které pak nedrží pevně u sebe. Molekuly si můžou vyměňovat místo a vnější síla způsobuje jejich přesuny, což má za následek, že kapalina nabývá tvar nádoby, v níž se nachází.

U kapaliny je celková vnitřní potenciální energie soustavy částic srovnatelná s celkovou vnitřní energií tepelného pohybu (tedy s kinetickou energií) těchto částic.

1.4.3 Plyny

- Nemají stálý tvar ani objem (vyplní celý prostor v nádobě)
- Jsou velmi dobře stlačitelné
- Molekuly se pohybují volně v celém objemu
- Vzájemné přitažlivé síly jsou velmi malé díky velkým vzdálenostem mezi nimi.

Střední vzdálenost mezi částicemi plynů jsou asi 3 μm , tedy mnohem větší než rozměry molekul (kolem 1nm). Následkem toho jsou vzájemné přitažlivé síly mezi částicemi plynu zanedbatelné, částice se volně pohybují, narážejí na sebe i na stěny nádoby, což se projevuje tlakem plynu.

Celková vnitřní potenciální energie je zanedbatelná oproti celkové vnitřní energii tepelného pohybu.

1.4.4 Plazma

Plazma považujeme za čtvrté skupenství látek. Je to soustava elektricky nabitých částic (iontů, volných elektronů) a neutrálních částic (atomů, molekul). Při dostatečně vysokých teplotách může být plazma složeno jen z volných jader a volných elektronů.

Příkladem přírodního plazmatu je plamen nebo blesk. Jinou formou je plazma vznikající při elektrických výbojích v plynech.

1.5 Rovnovážný stav soustavy

Za určitých vnějších podmínek mohou mít tělesa různou teplotu, tlak, objem, chemické složení. Mohou být v různých skupenstvích, mohou mít různé uspořádání částic – např. diamant i grafit jsou složeny z uhlíku, ale způsob uspořádání struktury je jiný – jiná tvrdost materiálu. **Zkoumané těleso nebo skupina těles se nacházejí v různých stavech.**

Pro těleso nebo skupinu těles používáme název **soustava** – veličiny, kterými charakterizujeme stav soustavy nazýváme stavové veličiny (teplota, tlak, objem, chemické složení...).

Dělení soustav:

- **Izolovaná soustava** – taková soustava, kde nemůže docházet k výměně energie, ani k výměně částic s okolím, ale probíhají děje mezi částicemi, které tu soustavu tvoří
- **Neizolovaná soustava** – dochází u ní k výměně energie či částic s okolím konáním práce nebo tepelnou výměnou
- **Uzavřená soustava** – nedochází k výměně částic mezi soustavou a okolím
- **Otevřená soustava** – dochází k výměně částic s okolím
- **Adiabaticky izolovaná soustava** – (z řeč. a = ne, diabano = procházím) – taková soustava, u níž nedochází ani k tepelné výměně s okolím.

Každá soustava, která je od určitého okamžiku v neměnných vnějších podmínkách, přejde samovolně po určité době do stavu, v němž zůstávají stavové veličiny konstantní. Tento stav se nazývá rovnovážný stav. V tomto stavu soustava setrvává, pokud zůstanou tyto podmínky zachovány.

U rovnovážné soustavy nepozorujeme žádné makroskopické změny, uvnitř neustále probíhají mikroskopické děje (tepelný pohyb...) Probíhá-li určitý děj tak, že soustava prochází řadou na sebe navazujících rovnovážných stavů, pak je takový děj **rovnovážný děj**.

Skutečné děje jsou **nerovnovážné děje**, např. rychlé stlačení plynu, prudké ochlazení kapaliny (stavové veličiny jsou v různých místech soustavy odlišné).

Děje mohou být:

- vratné
- nevratné

podle toho, zda se soustava vrátí do původního stavu nebo stav zůstane změněný. Všechny skutečné děje jsou **nevratné**.

1.6 Termika

Teplota T – je skalární veličina, která charakterizuje stav fyzikálního objektu. Platí tyto poznatky:

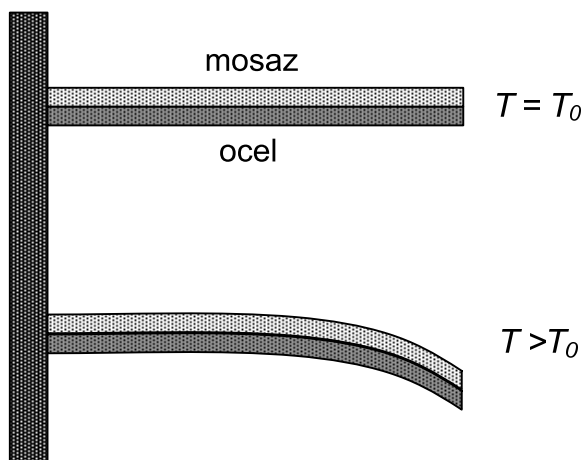
- Měníme-li teplotu různých předmětů a látek, jejich stav a vlastnosti se také mění.
- Jestliže mají dvě různá tělesa různé teploty a je mezi nimi tepelný kontakt, jejich teploty se postupně vyrovnávají, až dosáhnou stejné teploty
- Je-li každé ze dvou těles A, B v tepelné rovnováze s třetím tělesem C, jsou v tepelné rovnováze také tělesa A, B navzájem. **Nultý zákon termodynamiky**

Z těchto poznatků vyplývá, že teplotu lze přiřadit pouze takové termodynamické soustavě, jejíž všechny části jsou ve vzájemné tepelné rovnováze.

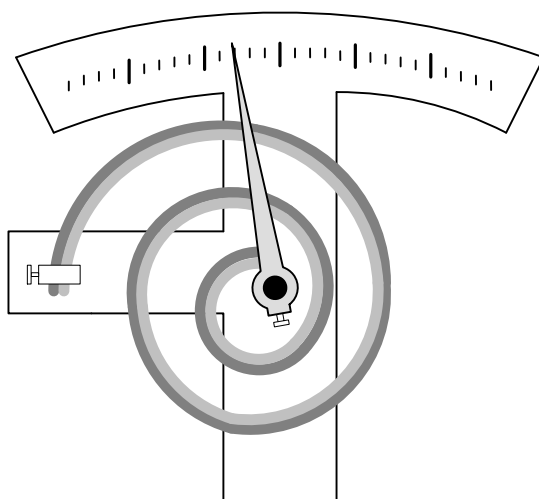
Měření teploty provádíme pomocí **teploměru**, na němž je vytvořena teplotní stupnice.

K tomu se využívá skutečnosti, že některé fyzikální veličiny se mění v závislosti na teplotě:

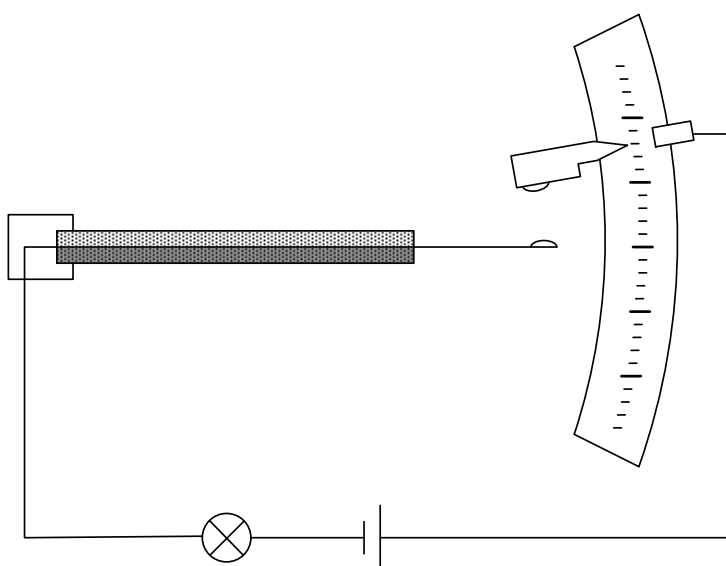
- **Kapalinový teploměr** využívá zvětšování objemu rtuti nebo lihu s rostoucí teplotou
- **Plynový teploměr** využívá změny tlaku plynu v závislosti na teplotě
- **Odporový teploměr** využívá zvyšování elektrického odporu s rostoucí teplotou
- **Bimetalový teploměr** (bi = dvě, metal = kov), je tvořen dvěma pásy různých kovů, např. proužkem mosazi a oceli svařenými k sobě. Rozdílná teplotní roztažnost různých materiálů způsobuje, že se bimetal ohýbá na jednu nebo na druhou stranu při teplotách vyšších nebo nižších.

Obrázek 3 - Princip bimetalového teploměru

Obrázek 4 - Bimetalový teploměr

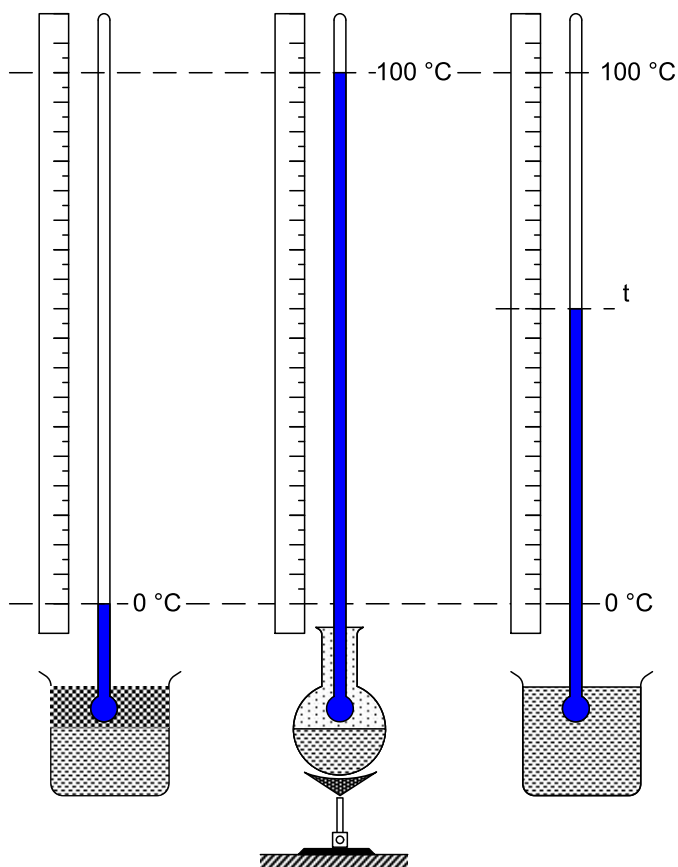

Obrázek 5 - Zařízení pro signalizaci nebezpečné teploty

Celsiovu teplotu t měříme teploměrem s Celsiovou teplotní stupnicí, její jednotkou je 1°C . Stupnice je určena pomocí dvou základních rovnovážných stavů:

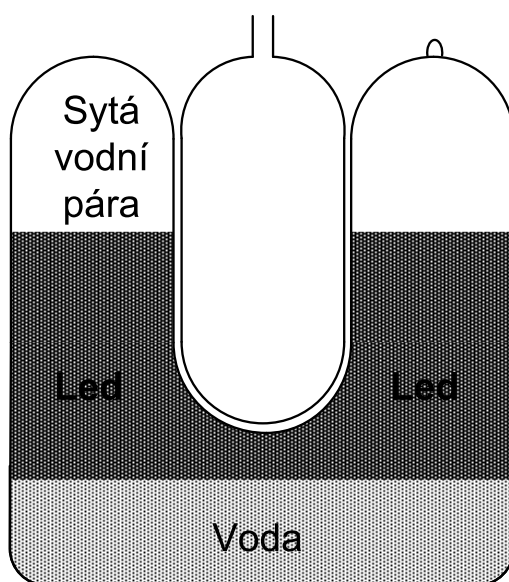
- Rovnovážený stav vody a ledu za normálního tlaku – udává teplotu 0°C .
- Rovnovážený stav vody a její syté páry při varu za normálního tlaku – udává teplotu přibližně 100°C

Mezi těmito dvěma body je stupnice rozdělena na 100 stejných dílků. Takto je vytvořena stupnice na teploměru.

Obrázek 6 - Tvorba Celsiovy teplotní stupnice a měření teploty kapaliny

Termodynamickou teplotu T měříme pomocí termodynamické stupnice, její jednotkou je Kelvin 1 K. Termodynamická teplotní stupnice je určena jediným základním rovnovážným stavem soustavy „led + voda + sytá pára“, který nazýváme **Trojný bod vody**. Tomuto stavu tepelné rovnováhy přiřazujeme teplotu **273,16 K = 0,01 °C**. Jeden Kelvin je $\frac{1}{273,16}$ termodynamické teploty trojného bodu vody.

Obrázek 7 - Baňka pro trojný bod vody

1.6.1 Převodní vztahy mezi jednotlivými stupnicemi:

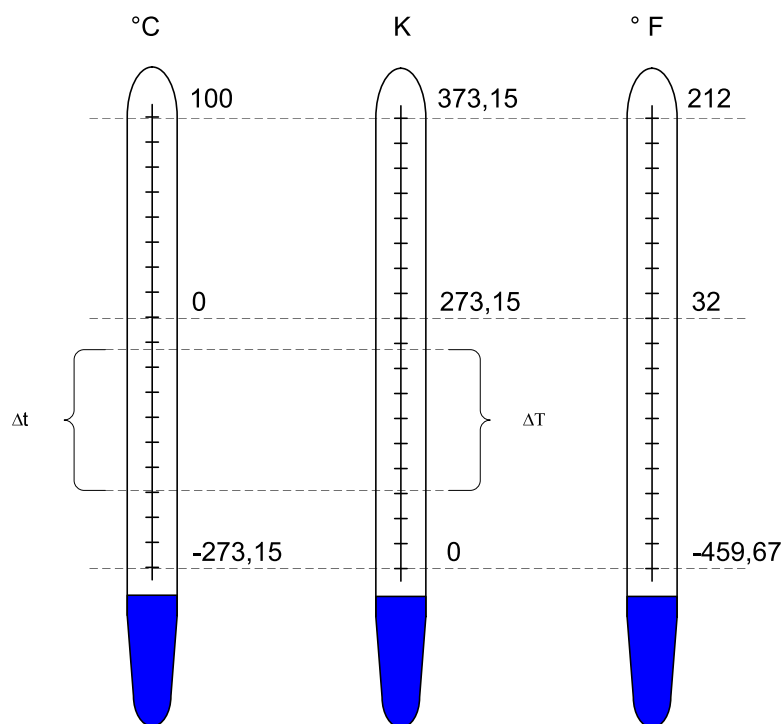
Vztah mezi termodynamickou teplotou T a Celsiovou teplotou t je:

$$T = (\{ t \} + 273,15) \text{ K}$$

$$t = (\{ T \} - 273,15) \text{ °C}$$

Z tohoto vztahu plyne, že teplotní rozdíl $\Delta t = \Delta T$

Obrázek 8 - Teplota ve stupních Celsia, Fahrenheita a stupních Kelvina

Některé teploty v Jelvcech, stupních Celsia a stupních Fahrenheita:

- Teplota absolutní nuly:
 $T = 0 \text{ K}, \quad t = -273,15 \text{ °C}$
- teplota tání ledu za normálního tlaku:
 $T = 273,15 \text{ K} \quad t = 0 \text{ °C} \quad t_F = 32 \text{ °F}$
- trojný bod vody:
 $T = 273,16 \text{ K} \quad t = 0,01 \text{ °C}$
- bod varu vody za normálního tlaku
 $T = 373,15 \text{ K} \quad t = 100 \text{ °C} \quad t_F = 212 \text{ °F}$

Fahrenheitova stupnice: Používá se v USA, užívá menší teplotní stupeň než Celsiova stupnice ($9 \text{ °C} = 5 \text{ °F}$) a jinou hodnotu nuly ($0 \text{ °F} = -17,78 \text{ °C}$).

Vztah mezi číselnými hodnotami těchto stupnic je:

$$t_F = \left(\frac{9}{5} \{t\} + 32 \right) \text{ °F}, \quad t_F \dots \text{Fahrenheitova stupnice}$$

$$t = \frac{5}{9} (\{t_F\} - 32) \text{ °C}$$